

УДК 343.36(477)

Ю.В. ОРЕЛ, канд. юрид. наук, Миколаївський міжрегіональний інститут розвитку людини вищого навчального закладу «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ОХОРОНА НОРМАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ТА УСТАНОВ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Ключові слова: кримінально-правова охорона, пенітенціарна служба України, позбавлення волі, Руська Правда, Русько-візантійські договори, штраф

Для повного та всебічного дослідження питання про кримінально-правову охорону нормальної діяльності органів та установ пенітенціарної служби України вважаємо за необхідне розглянути проблему в історичному аспекті. Вивчення історичних аспектів виникнення та розвитку законодавства з цього питання дозволяє глибше зрозуміти зумовленість існування кримінальної відповідальності за ряд злочинів, що посягають на нормальну діяльність органів та установ пенітенціарної служби України, передумови виникнення окремих кримінальних законів, вплив різних історичних подій на їх виникнення та зміст, а також вплив законодавства інших держав. Аналіз накопиченого історичного досвіду дозволяє переосмислити і використати все краще, передове, що коли-небудь існувало у вітчизняному кримінальному праві по даній проблемі, і головне – дозволяє на основі таких досліджень удосконалювати діючі кримінально-правові норми.

В юридичній літературі проблеми кримінально-правової охорони нормальної діяльності органів та установ пенітенціарної служби України досліджувалися у працях таких вчених, як М.І. Бажанов, І.С. Власов, А.П. Гель,

В.І. Горобцов, Т.М. Добровольська, В.І. Єгоров, М.І. Загородников, О.І. Зубков, В.Д. Іванов, В.Е. Квашиє, О.Г. Колб, О.І. Лукашов, К.В. Мазняк, О.С. Міхлін, Д.О. Назаренко, М.О. Огурцов, О.М. Павлухін, Ш.С. Рашковська, О.Л. Ременсон, В.К. Сауляк, О.М. Сокурєнко, В.М. Трубников, І.М. Тяжкова, Ю.К. Шевелєв та ін. Однак у працях цих вчених розглядалися або ж у цілому проблеми кримінальної відповідальності за посягання на правосуддя, або ж відповідальності за окремі види протидії функціонуванню органів та установ пенітенціарної служби України.

Окремі спроби ґрунтовного дослідження проблем кримінальної відповідальності за злочини, що посягають на діяльність установ кримінально-виконавчої системи і кримінально-правового захисту режиму відбування покарання у виправних установах та режиму тримання взятих під варту осіб намагалися надати О.В. Бринзанська та О.І. Плужнік [1, 2].

Не дивлячись на це, вважаємо, що ступінь розробленості цієї проблематики не може бути визнана достатньою. Проблеми кримінально-правової охорони нормальної діяльності органів і установ пенітенціарної служби України не розкриті належним чином. У світлі сказаного бачиться необхідність творчого осмислення проблем класифікації, законодавчого моделювання і кваліфікації злочинів проти нормальної діяльності органів і установ пенітенціарної служби України та необхідності їх виділення із сукупності злочинів, передбачених розділом XVIII Особливої частини КК України.

Метою статті є аналіз історичного розвитку кримінально-правової охорони нормальної діяльності органів та установ пенітенціарної служби України за законодавством Київської Русі для більш чіткого та повного розкриття сутності і розуміння цього питання.

Перш ніж перейти до дослідження генезису злочинів, які посягають на нормальну діяльність органів та установ пенітенціарної служби України, потрібно визначитись зі стадіями формування норм, які регулюють відповідальність за здійснення вказаних злочинів.

Слід зазначити, що в науці, на жаль, не існує єдиного загальноприйнятого підходу до періодизації історії розвитку як українського законодавства взагалі, так і кримінального зокрема.

На нашу думку, найбільш обґрунтованою є наступна періодизація законодавства України і еволюції кримінально-правової охорони нормальної діяльності органів та установ пенітенціарної служби України, яка враховує специфіку відповідних історичних періодів у розвитку української держави: 1) період Київської Русі (X–XIII ст.ст.); 2) Польсько-литовський період (XIV ст. – середина XVII ст.); 3) період перебування України в складі Російської імперії (середина XVII ст. – 1917 р.); 4) радянський період (1917–1991 рр.); 5) сучасний період (з 1991 року).

Беручи до уваги у відомій мірі умовний характер наведеної періодизації, слід зазначити, що кожен із цих періодів характеризується історичною специфікою та особливостями відповідних правових пам'яток, зокрема і тих, що містили кримінально-правові норми.

Історія української державності та законодавства розпочинається із виникненням Київської Русі. Ще за часів зародження державності на території сучасної України існували окремі нормативні акти, що містили кримінально-правові норми. До першоджерел кримінального права, що діяли на території Київської Русі, сучасні історики зараховують звичайне право, договори Русі з Візантією та германськими племенами, княже законодавство, особливе місце в якому належить церковним статутам, візантійське право, а також основний правовий документ того часу – «Руську Правду» [3, с.62–64].

Однією із найважливіших пам'яток права були Русько-візантійські договори, укладені від імені руського народу великими князями Олегом (911 рік) та Ігорем (944 рік), в яких згадуються норми про злочини і покарання.

З аналізу цих норм витікає, що лише за вчинення вбивства до злочинця застосовувалося покарання у виді смертної кари [4, с.6–57]. За вчинення інших злочинів, а саме за

спричинення тілесних ушкоджень, передбачалася майнова компенсація, а за вчинення крадіжки, грабежу та розбою – штраф в потрійному розмірі від вартості предмета, на який було спрямоване посягання.

Як зазначають деякі дослідники, у ст.9 Русько-візантійського договору 944 року згадується і про такий вид покарання як позбавлення волі: «людину поневолити» [5, с.21].

Але погодитися з цим не можна, оскільки, на нашу думку, в цьому документі мова йде не про покарання у виді позбавлення волі, а про один із видів злочинних діянь, а саме про випадки обернення русичами у рабство будь-якої людини, яка знаходилася на кораблі, що зазнав катастрофи і була викинута на берег.

Не можна також погодитись з О.В. Бринзанською, яка стверджує, що договір з Візантією від 911 р. встановлює відповідальність у виді позбавлення волі, зокрема, за нанесення побоїв, але жодним чином не згадує про правові наслідки ухилення від покарання [1, с.18; 6, с.134].

При ознайомленні зі змістом цього договору можна побачити, що він не містить норм, які б говорили про покарання у виді позбавлення волі за вчинення будь-якого злочину.

Одночасно з цим О.В. Бринзанська, на нашу думку, вірно підмітила, що призначення покарання певного виду зумовлено його метою. Позбавлення волі як вид покарання стало широко застосовуватись саме в той історичний період, коли головною функцією покарання вважалось виправлення злочинця, в той час як за періодів помсти, відплати і залякування, домінуючими видами покарань залишались штраф, фізичні покарання та смертна кара [1, с.16].

Основні відомості про кримінальне право містила Руська Правда – найважливіша пам'ятка феодального права, яка була результатом розвитку юридичної думки в Київській Русі. Руська Правда була першим письменим вітчизняним збірником правових звичаїв, постанов, що містили норми як про кримінальне покарання, так і про їх відбування, що були виділені із князівських уставів і судових

рішень, яка надійшла до нас у багатьох списках та у двох редакціях – так званих Короткої і Просторової Правди [5, с.21; 7, с.47–132].

У цій законодавчій пам'ятці злочини називалися «образою», під якою розуміють будь-яке правопорушення проти суспільного ладу, що виявилось насамперед у нанесенні потерпілому фізичної, матеріальної або моральної шкоди.

Руська Правда не містила ніякої системи злочинів і знала лише два їх види: проти особи і проти власності. Відсутність законодавчого закріплення кримінальної відповідальності за порушення встановленого порядку виконання і відбування покарання була обумовлена, по-перше, простотою системи організації влади і управління, при якій вся державна влада концентрувалася в руках феодалів і не поділялася на гілки влади, по-друге, простотою самої системи покарань, у якій позбавлення волі ще не одержало розвитку та законодавчої регламентації [8, с.13; 9, с.15].

Давньоруське законодавство не закріплювало і розвиненої системи покарань. Найдавнішою формою покарання була кровна помста злочинцю з боку потерпілого або його родичів. У часи Руської Правди помста спочатку обмежується (ст.1 Короткої Правди), а потім забороняється зовсім (ст.2 Просторової Правди).

Переважним видом покарання згідно з Руською Правдою було грошове стягнення з майна злочинця, яке складалося з двох частин: одна частина вилучалася на користь князя (штраф), а друга – як компенсація за заподіяний злочинцем збиток – надходила потерпілій стороні, а саме: за вбивство – «віра» (на користь князя) і «головництво» (родичам потерпілого), за інші злочини – «продаж» (князеві) і «урок» (потерпілому) [10, с.15].

Тяжким покаранням у вигляді грошового стягнення була «віра» – грошовий штраф у 40 гривень, який стягувався на користь князя за вбивство вільної людини. Це була величезна сума, непосильна для простої людини (досить сказати, що князівський кінь оцінювався в 3 гривні). Подвійна «віра» в розмірі 80 гривень

накладалася за вбивство «князівських мужів» (статті 19, 22, 23 Короткої Правди, ст.ст.3, 12 Просторової Правди), що є наочною ілюстрацією існування привілеїв, посиленого захисту життя представників класу феодалів.

Підтвердженням зазначеного вище є ст.89 Просторової Правди, яка передбачала відповідальність за вбивство холопа чи раба. У цьому випадку «віра» не сплачувалася. Хазяїну холопів, який втратив своє майно, сплачувався «урок», а князю – «продаж». Тут мається на увазі вбивство чужого холопа, оскільки вбивство хазяїном власного холопа не вважалося злочином.

Просторова Правда передбачала сплату верв'ю так званої «дикої віри» – штрафу, який спільно сплачували члени верві за вбивство, вчинене на її території, коли вбивця був невідомий або верв не хотіла його видавати.

Родичам убитого надавалася грошова винагорода, яка називалася «головництвом».

За вчинення таких злочинів, як відсікання ноги, руки, носа, виколювання очей, убивство жінки, стягувалася «полувіра», тобто штраф у розмірі 20 гривень (статті 27, 88 Просторової Правди).

Руська Правда передбачала і такий вид покарання, як «продаж» – грошовий штраф, котрий стягували зі злочинця на користь князя за вчинення інших злочинів проти особи, а також за більшість майнових злочинів. Потерпілий одержував грошове відшкодування – «урок».

Л.Р. Сафін вказував, що штраф за образу розглядався не тільки як винагорода за заподіяну шкоду, але й одночасно сприяв задоволенню почуття помсти потерпілого. Він припускає, що відносно широкий розвиток системи штрафів додає до передбачуваної мети покарання (помста) ще одну, суто державну, – ціль фінансової вигоди. Таким чином, підтверджується висновок, що випадки заміни покарань були покликані не тільки забезпечити виконання покладеного штрафу, але й служили засобом реалізації цілей покарання [11, с.141; 12, с.16; 13, с.324].

При цьому основною метою покарання у Київській Русі можна назвати насамперед ві-

дшкодування збитків потерпілому та його родичам, а також поповнення державної казни. Не можна також заперечувати і такої, ще слабо вираженої мети, як відплата.

Одним із найбільш суворих покарань, за Руською Правдою, був так званий «потік і розграбування». Цей вид покарання призначався за три види злочинів: убивство в розбої, конокрадство, підпал будинку і гумна (статті 7, 35, 83 Просторової Правди). Це покарання виражалося у тому, що злочинець, у якого конфісковували все майно («розграбування»), виганявся разом із жінкою і дітьми з общини («потік»), що в тих умовах прирікало вигнаних на загибель, а можливо, і на перехід у положення рабів [7, с.47–132; 12, с.15].

Як вказував М.Ф. Володимирський-Буданов, один з видів потоку – перетворення злочинців на князівських рабів – застосовувався також за татбу при неспроможності винного сплатити грошовий штраф [11, с.141; 13, с.328; 14, с.37].

З приводу цього О.О. Тимофєєва зазначає, що продаж у холопство здійснювався насамперед для забезпечення сплати штрафу, оскільки у ст.111 Руської Правди говориться про відпрацювання боргу, яке не приводить до стану повного холопства у випадку неповернення боржником грошової позички. Разом з цими вона припускає, що продаж у холопство міг відбуватися з метою притягнення боржника до відповідальності за несплату штрафу, а також за ухилення від виконання покарання у виді штрафу [7, с.72, 123; 14, с.37–38].

Таким чином, можна погодитися з твердженням О.О. Тимофєєвої, що розвиток заходів публічно-державного примусу призвів до закріплення у Руській Правді відповідальності за ухилення від відбування покарання, хоча це питання в ній спеціально не регламентувалося і знаходило своє вирішення в рамках загальних положень [14, с.37].

Слід також зазначити, що на Русі протягом декількох століть поліцейські функції здійснювали різні державні органи. У перших державних утвореннях східних слов'ян (VI–VIII ст.), а потім і в Давньоруській (Київській)

державі (IX–XII ст.) поліцейські функції здійснювалися за допомогою князівських дружин, а згодом, по мірі розвитку феодалного суспільства, починають виконуватися і деякими посадовими особами князівської адміністрації. Так, Руська правда згадує про мечників і вірників, що здійснювали виконання судових вироків шляхом стягнення із засуджених штрафів – вір, продажів, а також судових мит [15, с.6].

Поряд із поліцейською службою на Русі виникла і розвивалася система виконання покарань, пов'язаних з позбавленням волі. В'язниця як засіб покарання злочинців з'являється досить рано. Уже в правових актах XII–XIII ст.ст. говориться про ув'язнення у льохи або поруби, що супроводжувалося заковуванням злочинця в кайдани [15, с.11].

При цьому М.Ф. Володимирський-Буданов зазначає, що ув'язнення, поряд з вигнанням та засланням було одним із найдавніших видів покарання. При цьому розрізнялося два його ступені: ув'язнення в залізо (ланцюги) – більше легкий ступінь і ув'язнення у льох – більш тяжкий. Підземні в'язниці влаштовувалися у фундаменті фортечних веж. Однак ув'язнення у всіх його видах в стародавню епоху мало не стільки каральне, скільки попереджувальне значення і застосовувалося як до злочинців до призначення їм дійсного покарання, так і до полонених [16, с.138].

Таким чином, провівши дослідження генези кримінального законодавства України щодо охорони нормальної діяльності органів та установ пенітенціарної служби України у період Київської Русі, можна стверджувати про фактичну відсутність в перших історичних пам'ятках права відповідних складів злочинів.

Погоджуючись з О.В. Бринзанською, слід зазначити, що це пов'язано, по-перше, з відсутністю власне кримінально-виконавчої системи, зокрема органів та установ виконання покарань, що пояснюється тим, що на ранньому етапі свого розвитку кримінально-виконавче право, як і кримінальне, не виокремлювалось з загального масиву правових норм. По-друге, покарання у виді позбавлен-

ня волі фактично не практикувалось, застосовуючись лише як запобіжний захід [1, с.16–17]. По-третє, більшість сучасних видів покарань не були відомі джерелам стародавнього права.

Разом із цим, слід зазначити, що за несплату штрафу, а також за ухилення від виконання покарання у виді штрафу, встановлювалася відповідальність, яка практично зводилась до продажу боржника у холопство, що передбачало втрату їм особистої волі і потрапляння в залежність від кредитора.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бринзанська О. В. Кримінальна відповідальність за злочини, що посягають на діяльність установ кримінально-виконавчої системи: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.08 / Бринзанська Ольга Василівна. – К., 2012. – 221 с.
2. Плужник О. І. Кримінальна відповідальність за порушення режиму відбування покарання у виправних установах та тримання під вартою: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.08 / Плужник Олена Іванівна. – К., 2003. – 201 с.
3. Музиченко П. П. Історія держави і права України : навч. посіб. / Петро Павлович Музиченко. – К. : Знання, КОО, 1999. – 642 с.
4. Памятники русского права. Выпуск первый. Памятники права Киевского государства X-XII вв. / сост. А. А. Зимин ; под ред. С. В. Юшкова. – М. : Госюриздат, 1952. – 288 с.
5. Белослудцев В. И. Педагогические основы исправления осужденных к длительным срокам лишения свободы: дис. ... доктора пед. наук : 13.00.01 / Белослудцев Владимир Иванович. – Челябинск, 2000. – 355 с.
6. Бринзанська О. В. Історичний розвиток законодавства, яке регулює відповідальність за злочини, що посягають на діяльність установ кримінально-виконавчої системи / О. В. Бринзанська // Судова апеляція. – 2007. – № 3 (8). – С. 132–138.
7. Российское законодательство X-XX веков : в 9 т. Т. 1. Законодательство Древней Руси / отв. ред. тома В. Л. Янин ; под общ. ред. О. И. Чистякова. – М. : Юрид. лит., 1984. – 432 с.
8. Жуйков А. Л. Уголовная ответственность за побег из мест лишения свободы, из-под ареста или из-под стражи: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.08 / Жуйков Александр Леонидович. – Нижний Новгород., 2008. – 214 с.
9. Сапелкина Е. Н. Преступления, связанные с нарушением порядка исполнения наказания и процессуального принуждения в виде изоляции от общества: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.08 / Сапелкина Елена Николаевна. – Ростов н/Д, 2006. – 216 с.
10. Колосов А. С. Ответственность за уклонение от отбывания наказаний, не связанных с изоляцией осужденного от общества: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.08 / Колосов Антон Сергеевич. – М., 2005. – 209 с.
11. Сафин Л. Р. Ответственность осужденных за злостное уклонение от наказаний, не связанных с изоляцией от общества в российском уголовном праве: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.08 / Сафин Ленар Ринатович. – Казань, 2004. – 222 с.
12. Вишневская Н. И. Исправление осужденных к лишению свободы: вопросы теории и практики: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.08 / Вишневская Наталья Ивановна. – Челябинск, 2006. – 181 с.
13. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / Михаил Флегонтович Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д : Изд-во Феникс, 1995. – 640 с.
14. Тимофеева Е. А. Уголовно-правовые средства реагирования на уклонение (злостное уклонение) от отбывания наказания: проблемы дифференциации ответственности и законодательной техники: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.08 / Тимофеева Елена Алексеевна. – Ярославль, 2008. – 227 с.
15. Мулукаев Р. С. История отечественных органов внутренних дел : учебник для вузов / А. Е. Епифанов, А. Я. Малыгин, Р. С. Мулукаев ; под ред. Р. С. Мулукаева. – М. : NOTA VENE Медиа Трейд Компания, 2005. – 336 с.

16. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / Владимирский-Буданов М. Ф. – Изд. 3-е с доп. – К.-СПб. : Изд-е книгопродавца Н. Я. Оглоблина, 1900. – 667 с.

Орел Ю. В. Кримінально-правова охорона нормальної діяльності органів та установ пенітенціарної служби України за законодавством Київської Русі / Ю. В. Орел // Форум права. – 2014. – № 1. – С. 400–405 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_1_70.pdf

Запропоновано періодизацію законодавства України з питань кримінально-правової охорони нормальної діяльності органів та установ пенітенціарної служби України. Проаналізовано зміст Русько-візантійських договорів 911 та 944 років, а також Руської Правди, на предмет наявності в них норм, що передбачали кримінальну відповідальність за вчинення втечі з місць позбавлення волі та ухилення від відбування інших видів покарань.

Орел Ю.В. Уголовно-правовая охрана нормальной деятельности органов и учреждений пенитенциарной службы Украины по законодательству Киевской Руси

Предложена периодизация законодательства Украины по вопросам уголовно-правовой охраны нормальной деятельности органов и учреждений пенитенциарной службы Украины. Проанализировано содержание Русско-византийских договоров 911 и 944 годов, а также Русской Правды, на предмет наличия в них норм, которые предусматривали уголовную ответственность за совершение побега из мест лишения свободы и уклонения от отбывания других видов наказаний.

Orel Yu.V. Criminal-Legal Protection of the Normal Activities of the Institutions and the Penitentiary Service of Ukraine on the Law of Kyiv Ruse

periodization of the legislation of Ukraine on questions of the criminal-legal protection of normal activities of the bodies and institutions of the penitentiary service of Ukraine was proposed. The content of Russian-Byzantine treaties 911 and 944 years, and also Russian Pravda, on presence in them of the rules, providing criminal responsibility for an escape from prison and evasion from serving other punishments analyzed.

Форум права